

Artikulation dźwięków w miejscu końcowej litery <-q> w tekście czytany i mowie spontanicznej cudzoziemców w języku polskim

Artikulation des polnischen <-q>-Auslauts in gelesenen und spontan gesprochenen Texten von Ausländern

Im vorliegenden Text handelt es sich um ein Fragment einer Studie zur phonologischen, orthoepischen und orthografischen Kompetenz in Bezug auf Laute, die den graphischen <q> und <ɛ> im Polnischen entsprechen. Diese Kompetenz wurde mittels eines breiten Spektrums an Versuchen mit 99 Probanden, die 11 verschiedene Muttersprachen (davon 5 slawisch und 6 nicht-slawisch) und 3 GER-Stufen (A, B und C) repräsentieren, ermittelt. Im Artikel wird ausschließlich ein Vergleich der Realisierung des auslautenden Buchstaben <-q> im gelesenen und spontan gesprochenen Text von ausländischen Probanden behandelt. Die gesammelten Daten wurden mit Rücksicht auf die Niveaustufen und die Zugehörigkeit der Muttersprache zur slawischen oder nicht-slawischen Sprachgruppe analysiert. Die Analyse beweist signifikante Realisierungsunterschiede zwischen slawische und nichtslawische Muttersprachlern.

Schlüsselwörter: Phonodidaktik des Polnischen als Fremdsprache, phonologische Kompetenz, Nasalvokale

Articulation of Sounds of the Letter <-q> at Final Position in Read Speech and Spontaneous Speech of Foreigners in Polish

The paper discusses a part of extensive research on phonological, orthoepic and orthographic competence in the area of sounds corresponding to the letters <q> and <ɛ> in a group of 99 foreign-language respondents, who spoke 11 native languages and were on 3 language levels of Polish (A, B and C). The article presents solely a comparison of the performance of the final letter <-q> by foreigners in a read text and its sound equivalents in spontaneous speech elicited by graphic materials. The data collected in the study was analysed in accordance with the respondents' level of Polish and the belonging of their native languages to the group of Slavic or non-Slavic languages. Analysis of the results showed significant differences in the performance of Slaves and non-Slavs.

Keywords: teaching Polish as a foreign language, phonological competence, nasal vowels

Author: Agnieszka Majewska, University of Wrocław, pl. Nankiera 15b, 50-140 Wrocław, Poland, e-mail: agnieszka.majewska@uwr.edu.pl

Received: 22.5.2020

Accepted: 10.8.2020

1. Zarys badań

Przedstawiony artykuł zawiera opis fragmentu badań przeprowadzonych na potrzeby rozprawy doktorskiej pt. „Percepcja, artykulacja i zapis ortograficzny dźwięków odpowiadających literom q oraz ɛ w procesie przyswajania polszczyzny przez cudzoziemców”.

która powstała na Uniwersytecie Wrocławskim pod kierunkiem prof. dr hab. Anny Dąbrowskiej. Dysertacja mieści się w obszarze glottodydaktyki polonistycznej, a ściślej – fonodydaktyki.

Procedura badawcza zakładała sprawdzenie kompetencji fonologicznej, ortoepicznej i ortograficznej w zakresie dźwięków odpowiadających literom <q> i <ę> w grupie 99 obcojęzycznych respondentów¹ z 11 językami ojczystymi. Przetestowano 9 osób z każdej grupy językowej, po 3 osoby z każdego poziomu (zgodnie z Europejskim Systemem Opisu Kształcenia Językowego): podstawowego (A1 lub A2), samodzielności (B1 lub B2) i biegłości (C1 lub C2). Wszyscy respondenci – niezależnie od poziomu biegłości – wykonywali te same zadania, które były dostosowane do ich możliwości językowych. Podstawę materiałową badań stanowiły dane zgromadzone na 5 etapach badań. Były to: 1) wyniki eksperymentu weryfikującego percepcję nosowych segmentów wygłosowych, 2) nagrania tekstu czytanego przez cudzoziemców, 3) nagrania mowy spontanicznej sterowanej materiałem graficznym, 4) teksty dyktand ortograficznych oraz 5) wyniki ankiety internetowej przeprowadzonej w grupie Polaków. Zgromadzone wyniki analizowano w poszczególnych częściach, uwzględniając kryterium biegłości językowej oraz przynależności języków ojczystych respondentów do grupy języków słowiańskich lub niesłowiańskich². Ponadto zestawiono ze sobą parametry uzyskane w 11 grupach językowych. Szczególną uwagę zwracano na wyniki uzyskiwane przez frankofonów ze względu na występowanie w systemie fonicznym języka francuskiego samogłosek nosowych.

W niniejszym artykule przedstawiony został fragment badań z materiału zgromadzonego na drugim i trzecim etapie – zawarto w nim wyniki dotyczące realizacji końcowej litery <q> w tekście czytanim i dźwiękowych odpowiedników w mowie spontanicznej.

2. Realizacje litery <q> na końcu wyrazu w tekście czytanim

Do realizacji tego zadania przygotowano 10 krótkich dialogów, które były odczytywane przez obcojęzycznych respondentów³. W tekstach znalazło się 6 wyrazów z literą <q>

¹ W badaniu wzięli udział respondenci, których językiem ojczystym były: język ukraiński, język rosyjski (grupa języków wschodniosłowiańskich), język czeski i język słowacki (grupa języków zachodniosłowiańskich), język chorwacki lub język słoweński (grupa języków południowosłowiańskich), język angielski i język niemiecki (podrodzina języków germańskich), język francuski i język hiszpański (podrodzina języków romańskich), język węgierski i język turecki (języki nieindoeuropejskie). Uzyskano podział na grupę języków słowiańskich (5 języków ojczystych – 45 osób) i niesłowiańskich (6 języków ojczystych – 54 osoby), ale należących do języków europejskich – z wyjątkiem tureckiego.

² Podczas prowadzonych lektoratów zauważyłam, że Słowianie i nie-Słowianie odmiennie percypują i realizują samogłoski nosowe. Z tego względu zagadnienie to postanowiłam rozwinąć w rozprawie doktorskiej.

³ Celem było sprawdzenie kompetencji ortoepicznej w wąskim zakresie obejmującym wyłącznie litery <q> i <ę>. Kompetencja ortoepiczna dotyczy umiejętności właściwego odczy-

na końcu⁴: *są, sprzątają, brązową, polewą, pamięcią, mną*. Łącznie zgromadzono 591 przykładów takich realizacji. Analiza transkryptów wykazała 3 najczęściej występujące sposoby ich artykulacji:

- 1) nosową [ɔ̃]⁵, np. *sprzątają* [spɕɔ̃ntajɔ̃] (B.niem.⁶) – por. plik dźwiękowy 1 na linguistische-treffen.pl/en/issues/18, *brązową polewą* [brɔ̃zɔvɔ̃ pɔlevɔ̃] (C.węg.) – por. plik dźwiękowy 2 na linguistische-treffen.pl/en/issues/18;
- 2) dwugłoskową konsonantyczną z elementem [m], [n], np. *sprzątają* [spɕɔ̃ntajɔ̃m] (C.ukr) – por. plik dźwiękowy 3 na linguistische-treffen.pl/en/issues/18, *pamięcią* [pam'ɛ̃ɲɕɔ̃ɲ] (C.słow.) – por. plik dźwiękowy 4 na linguistische-treffen.pl/en/issues/18 i dyftongiczną z głoską [w], np. z *brązową polewą* [z brɔvɔzɔvɔw pɔlevɔw] (A.słow.) – por. plik dźwiękowy 5 na linguistische-treffen.pl/en/issues/18;
- 3) ustną [ɔ] lub [a]⁷, np. *pamięcią* [pam'ɛ̃ɕa] (A.chorw.) – por. plik dźwiękowy 6 na linguistische-treffen.pl/en/issues/18, *mną* [mnɔ] (C.fr.) – por. plik dźwiękowy 7 na linguistische-treffen.pl/en/issues/18.

Okazało się, że 68% wyżej wymienionych wyrazów zostało przez wszystkich respondentów odczytanych nosowo – zgodnie z normą ortofoniczną. Blisko 25% wszystkich zgromadzonych przykładów stanowiły realizacje konsonantyczne i dyftongiczne, a ok. 6% realizacje z ustną samogłoską [ɔ] lub [a].

Trzydziestu sześciu z dziewięćdziesięciu dziewięciu respondentów (37%) odczytywało litery <q> na końcu wyrazu w jednolity sposób – z rezonansem nosowym, a 6 kolejnych realizowało ją wyłącznie dwugłoskowo. Pięćdziesiąt jeden osób biorących udział w badaniu, czyli najliczniejsza grupa (52%), mieszało 2 typy realizacji, natomiast w tekstach 6 kolejnych pojawiały się wszystkie 3 omówione wyżej typy.

2.1 Uwzględnienie kryterium poziomu biegłości językowej

Ogólne zestawienie liczby realizacji zgodnych i niezgodnych z normą ortofoniczną wykazało, że im wyższy poziom biegłości językowej, tym mniej odstępstw od normy wymawianiowej. Różnice między poziomami A, B i C były bardzo proporcjonalne.

tywania tekstu na podstawie jego zapisu graficznego (ESOKJ 2003: 106), nawiązuje do podsystemu fonicznego języka i obejmuje wytwarzanie mowy.

⁴ Leksyka, w której pojawiły się omawiane litery, została wybrana ze „Słownika minimum” Haliny Zgólkowej (2013).

⁵ Asynchroniczne/polisegmentalne realizacje samogłosek nosowych występujących w wygłosie i przed głoskami szczelinowymi miękkimi lub twardymi, które zgodnie z zapisem międzynarodowym IPA oznacza się jako [ɔ̃w̃], [ɔ̃j̃], [ɛ̃w̃], [ɛ̃j̃], zastąpiono uproszczonym zapisem [ɔ̃], [ɛ̃], aby uwydatnić miejsca występowania realizacji wokalicznych w opozycji do realizacji konsonantycznych.

⁶ Podawany w nawiasie skrótowy zapis zawiera każdorazowo informację o poziomie biegłości językowej respondenta oraz wskazuje na jego język ojczysty.

⁷ Realizacja z samogłoską [a] pojawiła się tylko raz w tekście czytanim respondenta z Turcji z najniższego poziomu biegłości językowej (A.tur.).

Realizacje litery <q> na końcu wyrazu			
poziom biegłości językowej	realizowana nosowo [ɔ̃]	odbiegające od normy ortofonicznej	
		realizowana ustnie [ɔ] / [a]	realizowana konsonantycznie i dyftongicznie [ɔm] / [ɔ ⁿ] / [ɔw]
A	124	20	53
B	136	6	54
C	146	9	43

Tab. 1. Liczba różnych typów realizacji <q> na końcu wyrazu w tekście czytany na 3 poziomach biegłości

Okazało się, że najczęściej realizacji nosowych w postaci [ɔ̃] i najmniej pozostałych typów występowało u respondentów zaawansowanych. Widoczne różnice między poziomami biegłości wystąpiły w typie ustnym realizacji litery <q> jako [ɔ], które są znacznym odejściem od normy wymawianiowej. Najwięcej tego typu przykładów zauważono na poziomie A, na kolejnych jednak odnotowywano znaczny ich spadek. W zgromadzonym materiale wystąpił tylko jeden przykład realizacji ustnej ze zmianą barwy samogłoski na [a] (A.tur.). Wartości liczbowe w przypadku realizacji konsonantycznych i dyftongicznych były zbliżone na dwóch pierwszych poziomach biegłości A i B, ale na najwyższym z nich zaobserwowano rzadsze występowanie.

poziom biegłości językowej	[ɔm]	[ɔ ⁿ]	[ɔw]
A	20	6	27
B	22	2	29
C	24	3	10

Tab. 2. Liczba konsonantycznych i dyftongicznych realizacji litery <q> na końcu wyrazu na 3 poziomach biegłości językowej

W przypadku pierwszej zbitki zauważa się niewielki, ale regularny wzrost wraz z poziomem biegłości. Tego typu realizacje są również powszechne w mowie rodzimych użytkowników języka polskiego (por. Kurek 2008). Coraz bardziej powszechne wśród Polaków są realizacje dyftongiczne z [ɔw]⁸. Ich liczba w tekście czytany przez respondentów na poziomie pierwszym i drugim była zbliżona (na poziomie B odnotowano o 2 przykłady więcej), ale na poziomie zaawansowanym zmniejszyła się

⁸ Z badań eksperymentalnych przeprowadzonych w latach 60. przez Zagórską-Brooks wśród wykształconych mieszkańców Warszawy wynika, że w mowie kolokwialnej samogłoski nosowe były realizowane przez nich nienosowo, dyftongicznie w śródgłosie przed spółgłoskami szczelinowymi i w wygłosie (por. Zagórska-Brooks 1986: 11, 40). Później Kurek zwróciła uwagę na nasilenie występowania realizacji dyftongicznych w mowie inteligencji pochodzenia chłopskiego i chłopsko-robotniczego (Kurek 2008: 73–74).

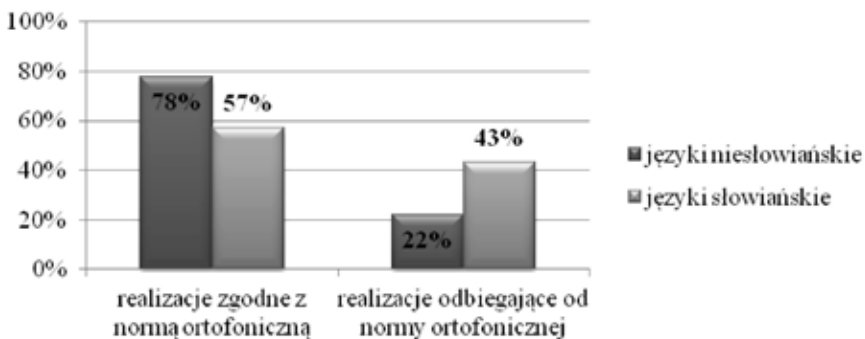
o 1/3. Realizacje, w których zamiast litery <q> pojawiła się zbitka [ɔⁿ], były nieliczne, a najwięcej wystąpiło ich w tekstach respondentów początkujących.

Wymienione wyżej typy odstępstw od normy wymawianiowej mogą świadczyć o kompensacji cechy artykulacyjnej języka obcego, niewystępującej w języku ojczystym, za pomocą cech najbliższych fonetycznie językowi ojczystemu. Segment nosowy odnotowywany w dokładnej transkrypcji jako [w̃]/[j̃] ma cechy samogłoskowo-spółgłoskowe i nie ma wśród polskich liter odpowiednika. Osoby uczące się języka polskiego realizują zatem dźwięk najbliższy ich wyobrażeniu, czyli spółgłoskę nosową [n] lub [ɲ] lub dźwięk najbliższy mu artykulacyjnie – [w]. Są to na ogół realizacje fonetyczne niezgodne z normą danego języka, ale nienaruszające systemu fonemicznego i – co za tym idzie – niepowodujące zakłóceń komunikacji.

Ponadto wystąpiło 7 realizacji, które nie mieściły się w przyjętej klasyfikacji. Na poziomie A odnotowano po 2 przykłady realizacji ze zmianą barwy samogłoski i dodatkową spółgłoską nosową: [am] (A.ukr.) i [eⁿ] (A.ros.), a na poziomach wyższych pojawiły się 3 przykłady wymowy z [ãⁿ] (B.węg., C.ros.), w których zbitka składała się z elementu samogłoski nosowej o zmienionej barwie.

2.2 Uwzględnienie kryterium przynależności języka ojczystego respondentów do grupy języków słowiańskich lub niesłowiańskich

Zestawienie procentowe pokazało, że w grupie respondentów z językiem ojczystym słowiańskim odnotowano 57% przykładów zgodnych z normą ortofoniczną, a 43% niezgodnych nią, podczas gdy w grupie języków niesłowiańskich wskaźnik ten był o 21% wyższy, a wartości te wyniosły odpowiednio 78% i 22%.

Wykres 1. Procentowe zestawienie realizacji końcowej litery <-q> w grupie języków słowiańskich i niesłowiańskich (realizacje zgodne z normą ortofoniczną i odbiegające od niej)

Analiza danych dotyczących realizacji końcowej litery <-q> w tekstach respondentów z podziałem na przynależność ich języków ojczystych do grupy słowiańskiej lub niesłowiańskiej, ale bez uwzględnienia poziomu biegłości językowej, wykazała istnienie znaczących różnic między nimi.

Realizacje litery <q> na końcu wyrazu			
	realizowana nosowo [ɔ]	odbiegające od normy ortofonicznej	
		realizowana ustnie [ɔ] / [a]	realizowana konsonantycznie i dyftongicznie [ɔm] / [ɔ ⁿ] / [ɔw]
grupa języków słowiańskich	57%	4%	39%
grupa języków niesłowiańskich	78%	7,5%	14,5%

Tab. 3. Procentowe zestawienie wartości różnych typów realizacji litery <q> na końcu wyrazu w tekście czytany w grupie słowiańskiej i niesłowiańskiej

Najbardziej wyraźna dysproporcja widoczna była w realizacjach dwugłoskowych: konsonantycznych i dyftongicznych. Wśród osób badanych z grupy języków słowiańskich stanowiły one 39%, o 24% więcej niż grupie drugiej. Realizacje nosowe z [ɔ] były zdecydowanie częściej odnotowywane w tekstach nie-Słowian, a różnica między nimi wyniosła 21%. Również w grupie respondentów z językiem ojczystym niesłowiańskim pojawiało się więcej realizacji z denazalizacją, ale wartości procentowe w obu przypadkach nie były wysokie.

Szczegółowa analiza 3 wskazanych typów realizacji dwugłoskowych w wygłosie wykazała, że w tekstach czytanych przez respondentów z językami ojczystymi niesłowiańskimi na wszystkich poziomach zaawansowania pojawiała się najczęściej zbitka [ɔm]. Na poziomie biegłości B wystąpiły ponadto 2 przykłady z wygłosowym [ɔⁿ]. Dyftongiczna realizacja z [ɔw] wystąpiła na poziomie biegłości A 10 razy wyłącznie u 2 respondentów z Węgier (A.węg., A.węg.).

W tekstach Słowian wystąpiły wszystkie 3 typy zbitek, ale zdecydowanie przeważały realizacje dyftongiczne: 16 przykładów na poziomie A, 29 na poziomie B i 10 na poziomie C.

Szczegółowe dane respondentów z różnych grup językowych przedstawiały się następująco.

	realizacje zgodne z normą ortofoniczną jako [ɔ]	Realizacje odbiegające od normy ortofonicznej	
		realizowane ustnie [ɔ] / [a]	realizowane konsonantycznie i dyftongicznie [ɔm] / [ɔ ⁿ] / [ɔw]
NIESŁOWIAŃSKIE	4,8	2	2
j. angielski	4,7	2,0	1,7
j. francuski	5,1	2,0	2,0
j. hiszpański	5,4	-	1,3
j. niemiecki	4,8	2,0	1,0
j. turecki	5,0	1,7	1,3

	realizacje zgodne z normą ortofoniczną jako [ɖ]	Realizacje odbiegające od normy ortofonicznej	
		realizowane ustnie [ɔ] / [a]	realizowane konsonantycznie i dyftongicznie [ɔm] / [ɔ ⁿ] / [ɔw]
j. węgierski	3,9	1,0	3,7
SŁOWIAŃSKIE	3,9	2	4
j. chorwacki	5,2	1,5	1,0
j. czeski	4,2	1,0	3,8
j. rosyjski	4,5	3,0	2,5
j. słowacki	2,4	1,0	4,5
j. ukraiński	2,7	-	4,6

Tab. 4. Średnie wartości realizacji litery <q> na końcu wyrazu uzyskane przez respondentów z określonymi językami ojczystymi

Średnie wartości uzyskane w grupie realizacji zgodnych z normą ortofoniczną dla języków słowiańskich i niesłowiańskich różniły się między sobą o wartość wynoszącą 0,9. Respondenci z językami ojczystymi niesłowiańskimi statystycznie częściej realizowali nosowo literę <q> na końcu wyrazu jako [ɖ]. Najwyższą wartość odnotowano w grupie respondentów hiszpańskojęzycznych ($\bar{x}=5,4$), a najniższą w grupie języka słowackiego ($\bar{x}=2,4$) i ukraińskiego ($\bar{x}=2,7$). Dwa ostatnie wskaźniki średnich były znacznie niższe niż średnia uzyskana w grupie języków słowiańskich. Z kolei w grupie języków niesłowiańskich wyraźnie najniższą wartość uzyskali respondenci z językiem ojczystym węgierskim ($\bar{x}=3,9$). Dwugłoskowe zbitki [ɔm], [ɔⁿ] lub [ɔw] występowały najczęściej w grupie osób słowacko- i ukraińskojęzycznych ($\bar{x}=4,5$ i 4,6), najrzadziej natomiast w tekstach respondentów, których językami ojczystymi były chorwacki i niemiecki ($\bar{x}=1$).

3. Realizacje w miejscu litery <-q> w mowie spontanicznej

Aby umożliwić porównanie uzyskanych wyników z tekstu czytanego i mowy spontanicznej, wykorzystano również wyrazy, które wystąpiły już w odczytywanych dialogach. Do sprawdzenia realizacji głosek w omawianych kontekstach posłużył formularz stworzony na potrzebę badania. Znalazło się w nim 11 pytań i 11 obrazków, które miały zasugerować odpowiedź respondenta i wywołać wystąpienie pożądanego wyrazów (zawierających konkretne konteksty fonetyczne).

W każdej wypowiedzi respondenta zakładano wystąpienie 6 wyrazów zawierających głoskę [ɖ] w wygłosie absolutnym (*polskaq, historiaq, oglądajq, sprzątajq, są, będąq*). Łącznie zgromadzono 520 przykładów: 161 na poziomie A, 174 na poziomie B i 185 na poziomie C.

Wśród odnotowanych realizacji wyróżniono 3 zasadnicze typy:

- 1) nosowy z [ɔ̃], np. *sprzątają* [spʂɔ̃ntajɔ̃] (A.hiszp.) – por. plik dźwiękowy 8 na *linguistische-treffen.pl/en/issues/18*, *oglądają* [ɔ̃glɔ̃ndajɔ̃] (B.hiszp.) – por. plik dźwiękowy 9 na *linguistische-treffen.pl/en/issues/18*, *polską historią* [pɔ̃lskɔ̃ xistorjɔ̃] (C.fr.) – por. plik dźwiękowy 10 na *linguistische-treffen.pl/en/issues/18*;
- 2) dwugłoskowy konsonantyczną z elementem [m], [n] i dyftongiczny z głoską [w], np. *będą* [bɛndɔ̃ⁿ] (A.ukr.) – por. plik dźwiękowy 11 na *linguistische-treffen.pl/en/issues/18*, *oglądają* [ɔ̃glɔ̃ndajɔ̃m] (B.ros.) – por. plik dźwiękowy 12 na *linguistische-treffen.pl/en/issues/18*, [ɔ̃glɔ̃ndajɔ̃w] (C.cz.) – por. plik dźwiękowy 13 na *linguistische-treffen.pl/en/issues/18*;
- 3) ustny z [ɔ], np. *sprzątają* [ɛpʂɛɔ̃ntajɔ] (A.tur.) – por. plik dźwiękowy 14 na *linguistische-treffen.pl/en/issues/18*, *polską* [pɔ̃lskɔ] (B.ukr.) – por. plik dźwiękowy 15 na *linguistische-treffen.pl/en/issues/18*, *polską* [pɔ̃lskɔ] (C.ang.) – por. plik dźwiękowy 16 na *linguistische-treffen.pl/en/issues/18*.

W mowie wszystkich respondentów ustny typ realizacji pojawiał się średnio 1,7 razy, realizacje nosowe 3 razy, a przeważający minimalnie typ dwugłoskowy – 3,4 razy.

W toku analizy okazało się, że respondenci bardzo niekonsekwentnie realizowali odpowiedniki końcowej litery <-q>, pojawiało się więcej niż w tekście czytany realizacji fakultatywnych. W mowie 59 respondentów wystąpiły 2 różne typy realizacji (ustny + nosowy lub nosowy + dwugłoskowy konsonantyczny/dyftongiczny lub ustny + dwugłoskowy), a w nagraniach 4 osób odnotowano wszystkie 3 typy realizacji wygłosowego [ɔ̃] (ustny, nosowy i dwugłoskowy konsonantyczny/dyftongiczny). Ujednolicony typ realizacji odnotowano w mowie 36 badanych: w mowie 19 osób wystąpił wyłącznie typ nosowy z [ɔ̃], a w materiale 16 respondentów wystąpił wyłącznie typ dwugłoskowy – konsonantyczny lub dyftongiczny.

3.1 Uwzględnienie kryterium poziomu biegłości językowej

W pierwszej kolejności sprawdzono, ile przykładów na danym poziomie biegłości zrealizowano zgodnie z przyjętą normą fonetyczną⁹, a ile od niej odbiegało. Ze względu na rozbieżność liczby przykładów na poszczególnych poziomach biegłości zastosowano wartości procentowe.

Realizacje w miejscu wygłosowego <-q>		
poziom biegłości językowej	realizacje nosowe [ɔ̃]	inne realizacje
A	42%	58%
B	57%	43%
C	59%	41%

Tab. 5. Sposoby realizacji w miejscu wygłosowego <-q> w mowie spontanicznej respondentów na 3 poziomach biegłości językowej

⁹ Jako taki punkt odniesienia do normy fonetycznej przyjmuję zalecenia Dunaja (2006: 161–172) zredagowane wspólnie z Madejową i opublikowane w artykule „Zasady poprawnej wymowy polskiej” w 2006 roku, ponieważ są to zasady opublikowane najpóźniej.

Z danych wynika, że im wyższy poziom kompetencji językowej respondentów, tym więcej realizacji nosowych w postaci [ɔ̃]. Większą dysproporcję w liczebności tego typu przykładów odnotowano między poziomem A i B (15%) niż B i C (2%). Pozostałe typy realizacji przeważały w mowie studentów początkujących. Na dwóch pozostałych poziomach odnotowane wartości były bardzo zbliżone do siebie.

Szczegółowy rozkład liczby realizacji w obrębie poszczególnych typów przedstawiał się następująco.

Realizacje w miejscu wygłosowego <-q>			
poziom biegłości językowej	realizacje nosowe [ɔ̃]	odbiegające od przyjętych zasad poprawnej wymowy	
		realizacje ustne [ɔ] / [a]	realizacje konsonantyczne i dyftongiczne [ɔm] / [ɔn] / [ɔw] / [ɔ ⁿ]
A	42%	4% (0,6% [a]) ¹⁰	54%
B	57%	1%	42%
C	59%	3%	38%

Tab. 6. Procentowe zestawienie wartości różnych typów realizacji w miejscu wygłosowego <-q> w mowie spontanicznej respondentów na 3 poziomach biegłości językowej

Zgromadzone dane liczbowe wskazują na to, że realizacje ustne najrzadziej występowały w mowie respondentów z poziomu C. Najwięcej tego typu przykładów odnotowano natomiast na poziomie biegłości B. Ponadto na poziomie początkującym odnotowano dwa przykłady realizacji ustnej ze zmianą barwy samogłoski jako [a] (A.węg.). W tekście odczytywanym tego samego studenta również pojawił się jeden przykład identycznej realizacji, która została odnotowana obok fakultatywnej samogłoski ustnej [ɔ]. Uwagę zwraca wysoka wartość wskaźnika na poziomie zaawansowanym i mała różnica w porównaniu do wartości odnotowanej w przypadku respondentów początkujących.

Liczba realizacji nosowych wzrastała wraz z poziomem kompetencji językowej respondentów. Zauważalna jest dość duża różnica między poziomem A i B (15%), co sygnalizuje trudność artykulacyjną wygłosowej głoski [ɔ̃] zwłaszcza na początkowym etapie uczenia się języka polskiego¹¹.

Realizacje dwugłoskowe – konsonantyczne i dyftongiczne – przeważały w materiałach dźwiękowych osób początkujących. Ten typ realizacji był dominujący jedynie na poziomie biegłości A. Na pozostałych poziomach przeważał typ z re-

¹⁰ Ze względu na bardzo małą liczbę przykładów z realizacją [a] (2 realizacje), zostały one włączone do grupy realizacji ustnych. Tego typu realizacje zauważa również Biernacka (2016: 110).

¹¹ Dźwięki te są artykulacyjnie trudne. Świadczy o tym np. późne pojawienie się ich w ontogenezie mowy (por. Zarębina 1980).

zonansem nosowym. Liczba przykładów z wygłosem dwugłoskowym konsonantycznym lub dyftongicznym zmniejszała się wraz ze wzrostem poziomu biegłości językowej. Większa dysproporcja wystąpiła między poziomem A i B (12%) niż B i C (4%).

W typie realizacji konsonantycznych i dyftongicznych, podobnie jak w tekście czytany, wyróżniono 3 różne zbitki z elementami [m], [n] i [w]. Ponadto pojawiły się 3 przykłady (2 na poziomie A i 1 na poziomie B) realizacji łączących element samogłoski nosowej i segmentu spółgłoskowego nosowego. Zostały one umieszczone na końcu tabeli i włączone do analiz.

poziom biegłości językowej	[ɔm]	[ɔn]	[ɔw]	[ɔ ⁿ]
A	22%	20%	55%	3%
B	55%	16%	27%	2%
C	75%	10%	15%	-

Tab. 7. Wartości procentowe zbitok dwugłoskowych konsonantycznych i dyftongicznych występujących w miejscu wygłosowego <-q> w mowie spontanicznej respondentów na 3 poziomach biegłości językowej

Z powyższego wynika, że wartości procentowe poszczególnych zbitok w zależności od poziomu biegłości językowej różniły się znacznie od siebie. W mowie respondentów początkujących połowę wszystkich realizacji dwugłoskowych stanowiły realizacje dyftongiczne. Na poziomie B ich wartość procentowa była o połowę niższa, a na poziomie C osiągnęła wartość już o 40% niższą. W mowie spontanicznej studentów początkujących rozkład zbitok z elementem spółgłoskowym [m] i [n] był bardzo zbliżony, bo różnica wyniosła 2%.

Na wyższych poziomach biegłości zauważa się stały wzrost udziału realizacji ze zbitką [ɔm] (o 33% między poziomem A i B oraz o 22% między respondentami z poziomów B i C) przy jednoczesnym zmniejszeniu udziału wygłosu dyftongicznego [ɔw]. Oprócz tego wraz ze wzrostem kompetencji językowej osób badanych zaobserwować można coraz mniejszy udział zbitki [ɔn] w typie realizacji dwugłoskowych. Różnica między poszczególnymi poziomami wyniosła w tym przypadku 4 i 6%.

Zbitki składające się z samogłoski nosowej i elementu spółgłoskowego [ɔⁿ] stanowiły jedynie margines wszystkich realizacji dwugłoskowych.

3.2 Przynależność języka ojczystego do grupy języków słowiańskich lub niesłowiańskich

Zgromadzone dane przeanalizowano również pod kątem liczebności wskazanych typów realizacji w zależności od przynależności języka ojczystego respondentów do grupy języków słowiańskich lub niesłowiańskich.

Realizacje w miejscu wygłosowego <-q>			
grupa językowa	realizacje nosowe [ɕ]	odbiegające od przyjętych zasad poprawnej wymowy	
		realizacje ustne [ɔ] / [a]	realizacje konsonantyczne i dyftongiczne [ɔm] / [ɔn] / [ɔw] / [ɕ ^a]
grupa języków niesłowiańskich	66%	28%	6%
grupa języków słowiańskich	38%	2%	60%

Tab. 8. Procentowe zestawienie wartości różnych typów realizacji w miejscu wygłosowego <-q> w grupie respondentów z językami ojczystymi słowiańskimi i niesłowiańskimi

Powyższe dane liczbowe wskazują na bardzo duże rozbieżności między obiema grupami we wszystkich trzech typach realizacji. W grupie niesłowiańskiej zdecydowanie przeważały realizacje nosowe, natomiast w mowie Słowian w badanym kontekście dominowały realizacje dwugłoskowe: konsonantyczne i dyftongiczne. W grupie osób z językiem ojczystym niesłowiańskim prawie 1/3 przykładów stanowiły realizacje ustne, natomiast w mowie respondentów słowiańskojęzycznych stanowiły one margines (2% czyli 26% mniej) zgromadzonego materiału.

Dużą rozbieżność – wynoszącą 28% – odnotowano w przypadku realizacji z rezonansem nosowym. W grupie języków słowiańskich stanowiły one drugą pod względem liczebności grupę przykładów. Największa dysproporcja widoczna była jednak w przypadku realizacji dwugłoskowych. W nagraniach osób z językami ojczystymi słowiańskimi przykłady te stanowiły większość zgromadzonego materiału, a w mowie spontanicznej pozostałych badanych – zaledwie 6%. Różnica wyniosła zatem 54%.

W typie realizacji dwugłoskowych odnotowano 30 przykładów w grupie niesłowiańskiej oraz 44 przykłady w grupie słowiańskiej, dlatego w zestawieniu poszczególnych zbitek posłużono się wartościami procentowymi.

Okazało się, że zbitki ze spółgłoską nosową [m] występowały w obu grupach w podobnym stopniu. Różnica wyniosła 3 punkty procentowe.

grupa językowa	[ɔm]	[ɔn]	[ɔw]	[ɕ ^a]
grupa języków niesłowiańskich	70%	17%	3%	10%
grupa języków słowiańskich	73%	4%	23%	-

Tab. 9. Wartości procentowe zbitek dwugłoskowych występujących w miejscu wygłosowego <-q> w grupie respondentów z językami ojczystymi słowiańskimi i niesłowiańskimi

Największa dysproporcja została odnotowana w realizacjach dyftongicznych z [ɔw] – wyniosła 20%. W grupie Słowian realizacje te stanowiły liczną, drugą co do wielkości grupę, podczas gdy w mowie pozostałych respondentów występowały nielicznie (3%).

Wyraźna różnica wynosząca 13% była również zauważalna w występowaniu zbitki z elementem spółgłoskowym [n], która zdecydowanie częściej występowała w materiałach pochodzących od respondentów z językiem niesłowiańskim jako ojczystym.

Na uwagę zasługuje fakt, że zbitka [ãⁿ] wystąpiła wyłącznie w mowie nie-Słowian. Odnotowano ją 3 razy w nagraniach 2 respondentów z Turcji i Węgier (A.tur., B.węg.).

Na końcu zestawiono średnie wartości uzyskanych przez respondentów ze wszystkich poziomów biegłości językowej w obrębie badanych języków ojczystych.

Realizacje w miejscu wygłosowego <-q>			
	realizacje nosowe [ɔ]	realizacje odbiegające od przyjętych zasad poprawnej wymowy	
		realizacje ustne [ɔ] / [a]	realizacje konsonantyczne i dyftongiczne [ɔm] / [ɔn] / [ɔw] / [ã ⁿ]
NIESŁOWIAŃSKIE	3,5	2,0	2,3
j. angielski	3,2	3,0	2,0
j. francuski	4,2	1,0	1,4
j. hiszpański	3,1	-	2,1
j. niemiecki	3,9	-	1,8
j. turecki	3,9	3,0	3,0
j. węgierski	2,9	1,0	2,9
SŁOWIAŃSKIE	3,2	1,3	3,6
j. chorwacki	3,4	1,5	3,0
j. czeski	3,8	-	2,6
j. rosyjski	2,2	-	4,1
j. słowacki	3,5	-	4,4
j. ukraiński	2,8	1,0	3,8

Tab. 10. Średnie wartości realizacji w miejscu wygłosowego <-q> uzyskane przez respondentów z określonymi językami ojczystymi

Realizacje nosowe zdecydowanie najczęściej pojawiały się w materiałach dźwiękowych frankofonów ($\bar{x}=4,2$), a najrzadziej w tekstach mówionych respondentów z Rosji (wartość średniej arytmetycznej była prawie dwukrotnie niższa, wyniosła 2,2). Najwięcej realizacji ustnych odnotowano w materiałach respondentów z dwoma językami niesłowiańskimi: angielskim i tureckim ($\bar{x}=3,0$). Tego typu przykłady nie wystąpiły z kolei w mowie studentów hiszpańsko-, niemiecko-, czesko-, rosyjsko- i słowackojęzycznych.

Przykłady z wariantami dwugłoskowego wygłosu najliczniej występowały w wypowiedziach respondentów ze Słowacji ($\bar{x}=4,4$). Wartość wskaźnika wynoszącą ponad 4,0 odnotowano również w grupie rosyjskojęzycznej ($\bar{x}=4,1$). Realizacje dwugłoskowe zostały odnotowane we wszystkich grupach językowych, ale najniższą średnią uzyskali badani z językiem ojczystym francuskim ($\bar{x}=1,4$).

4. Realizacje wygłosowej litery <-q> w tekście czytany i w mowie spontanicznej

Analiza zgromadzonych danych wykazała, że im wyższy poziom biegłości językowej respondentów, tym więcej realizacji nosowych w postaci [ɔ̃] odnotowywano w wypowiedziach objętych badaniem osób – zarówno w tekście czytany, jak i mowie sterowanej. Zaobserwowano większe dysproporcje w wartościach między poziomami B i C niż A i B w tekście czytany, natomiast w mowie spontanicznej różnica ta była większa między poziomami A i B, co może wskazywać na trudność artykulacyjną wygłosowego [ɔ̃] dla osób rozpoczynających naukę języka polskiego. W tekście czytany odnotowano zdecydowanie więcej realizacji nosowych [ɔ̃] w miejscu końcowej litery <-q> ze względu na zbieżność z zapisem graficznym.

Wspólne zestawienie pokazuje również bardzo proporcjonalny spadek liczby realizacji konsonantycznych i dyftongicznych wraz ze wzrostem poziomu kompetencji językowej w tekście czytany. W mowie spontanicznej z kolei wskaźnik ten na poziomie A i B był taki sam (wyniósł 27%), zmniejszył się o 5% dopiero na poziomie na najwyższym poziomie biegłości. Ponadto dysproporcja między wskaźnikiem realizacji w postaci [ɔ̃] u respondentów z poziomu biegłości A i C wyniosła 17% w mowie spontanicznej, a 10% w tekstach czytanych.

Analiza przykładów realizacji litery <q> na końcu wyrazu oraz ich odpowiedników w miejscu <-q> wygłosowego w mowie sterowanej materiałami graficznymi pozwala stwierdzić, że przewaga realizacji zgodnych z normą ortofoniczną w tekście czytany została odnotowana już od poziomu biegłości A, natomiast w mowie spontanicznej przewaga przykładów realizacji z rezonansem nosowym wystąpiła od poziomu biegłości B.

W przypadku realizacji litery <q> na końcu wyrazu oraz odpowiedników wymawianiowych w mowie spontanicznej więcej realizacji z rezonansem nosowym w postaci [ɔ̃] rejestrowano w materiałach respondentów nie-Słowian. Różnica ta była znaczna – wyniosła 21% w tekście czytany i 28% w wypowiedziach sterowanych materiałem obrazkowym. W badanym kontekście widoczna była tendencja respondentów z językami ojczystymi słowiańskimi do realizacji konsonantycznych i dyftongicznych. Wskaźnik tych przykładów w materiałach grupy Słowian był o 24,5% wyższy w tekście czytany i aż o 54% wyższy w tekście mówionym. Realizacje ustne przeważały zdecydowanie w nagraniach cudzoziemców niesłowiańskojęzycznych (w tekście czytany pojawiło się ich niemal dwukrotnie więcej, w mowie sterowanej 14 razy więcej). W tekście czytany występowały jako samogłoska [a] ze względu na pomijanie znaku diakrytycznego, natomiast w mowie spontanicznej jako samogłoska [ɔ̃].

W zgromadzonych nagraniach końcowa litera <q> odczytywana była najczęściej zgodnie z normą ortofoniczną przez respondentów hiszpańskojęzycznych, a najrzadziej przez badanych z grupy słowackiej. W mowie spontanicznej wskaźnik występowania wygłosowej samogłoski [ɔ̃] był najwyższy w grupie Francuzów, najniższy z kolei w grupie osób rosyjskojęzycznych. W realizacjach fonetycznych w miejscu

wyłosowego <-q> w obu typach nagrań Słowaków odnotowano najwyższą wartość realizacji konsonantycznych i dyftongicznych.

Uzyskane wyniki są zbieżne z obserwacjami Dunaja (1982: 14–20). Autor porównuje fonetykę języka mówionego i czytanego na podstawie nagrań 10 mieszkańców Krakowa. Zgromadzony materiał stanowił rejestrację dźwiękową odczytywanych tekstów oraz swobodnych wypowiedzi. Przygotowana przez badacza specyfikacja uwzględniała również samogłoski nosowe – w tym [ɔ̃] w pozycji wyłosowej. Zgodnie z przewidywaniami sposób odczytywania końcowej litery <-q> był bardzo jednolity. W tekstach czytanych występowała mniejsza frekwencja realizacji fakultatywnych, niezgodnych z zapisem graficznym. W 9 przypadkach na 10 możliwych w tym miejscu pojawiała się samogłoska nosowa. Tylko jeden respondent realizował konsekwentnie zbitkę nienosową [ɔw] w miejscu litery <-q> zarówno w tekście czytanim, jak i mowie spontanicznej. W tekście mówionym, w wypowiedziach 5 osób biorących w badaniu – w mniejszym lub większym natężeniu – pojawiały się również realizacje fakultatywne. Czterech respondentów konsekwentnie realizowało w obu typach wypowiedzi wyłącznie wyłosowe [ɔ̃].

Wykaz literatury

- AWRAMIUK, Elżbieta. *Lingwistyczne podstawy początkowej nauki czytania i pisania po polsku*. Białystok: Stowarzyszenie Trans – Humana, 2006. Print.
- BIERNACKA, Michalina. *Znajdź z polskim wspólny język. Fonetyka w nauczaniu języka polskiego jako obcego. Poradnik metodyczny*. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 2016. Print.
- DUNAJ, Bogusław. „Fonetyka języka czytanego a mówionego”. *Z zagadnień fonetyki i fonologii współczesnego języka polskiego, Księga referatów ogólnopolskiej konferencji w Toruniu 27–29 listopada 1978 r.* (1982), Toruń: UMK, 14–20. Print.
- DUNAJ, Bogusław. „Zasady poprawnej wymowy polskiej”, *Język Polski* LXXXVI (2006): 161–172. Print.
- KUREK, Halina. *Polszczyzna mówiona inteligencji*. Warszawa: Wydawnictwo UJ, 2008. Print.
- MARTYNIUK, Waldemar [tłum.]. *Europejski system opisu kształcenia językowego: uczenie się, nauczanie, ocenianie*. Warszawa: Wydawnictwa Centralnego Ośrodka Doskonalenia Nauczycieli, 2003. Print.
- ZAGÓRSKA-BROOKS, Maria. *Nasal vowels in contemporary standard Polish. An Acoustic-phonetic analysis*. The Hague-Paris: Mouton, 1968. Print.
- ZARĘBINA Maria. *Język polski w rozwoju jednostki: analiza tekstów dzieci do wieku szkolnego: rozwój semantyczny języka dziecka*. Kraków: Wydaw. Naukowe WSP, 1980. Print.
- ZGÓŁKOWA, Halina. *Słownik minimum języka polskiego z zarysem gramatyki polskiej*. Poznań: Aremus, 2013. Print.

ZITIERNACHWEIS:

MAJEWSKA, Agnieszka. „Artykulacja dźwięków w miejscu końcowej litery <-q> w tekście czytanim i mowie spontanicznej cudzoziemców w języku polskim”, *Linguistische Treffen in Wrocław* 18, 2020 (II): 401–414. DOI: <https://doi.org/10.23817/lingtreff.18-29>.